

**ЗАСТАРІЛА ЛЕКСИКА ЯК ЗАСІБ ХУДОЖНЬОГО ВТІЛЕННЯ
ПРИНЦИПУ ІСТОРИЗМУ**

У статті проаналізовано хронологічно марковану (застарілу) лексику, яка допомагає майстрам слова знайти адекватні мовленнєві засоби художнього впливу на читача, звернено увагу на художню реалізацію аналізованих лексем у художніх текстах українських письменників.

Ключові слова: *архаїзми, історизми, хронологічно маркована лексика, засіб стилізації.*

Chronologically marked lexical units (archaisms) used by writers and poets in the appropriate language media are analyzed in the article. Attention is paid to the artistic realization of lexemes in literary works of the Ukrainian writers.

Key words: *archaisms, historisms, chronologically marked lexical units, way of stylization.*

Лексикологічні дослідження останніх років характеризуються зростаючим інтересом до еволюційних проблем розвитку мови, до механізму удосконалення засобів лексичної номінації.

Серед лексичних елементів сучасної української літературної мови, семантична структура яких містить інформацію про певну часову маркованість, ґрунтовно досліджувалися неологізми (А.Брагіна, А.Ликов, В.Лопатін, Н.Фельдман). Застарілий шар лексики випав з поля зору лінгвістів і розглядався лише побіжно, в основному як засіб створення історичної стилізації. Написання нашої статті зумовлено тим, що зростає наукове зацікавлення хронологічно маркованою (застарілою) лексикою у лінгвістичному, загально-історичному та культурологічному планах, бо ця група лексем тісно пов'язана з матеріальною і духовною культурою народу.

Специфічні особливості мови, що відрізняють її від інших суспільних явищ, полягають у тому, що мова як засіб спілкування обслуговує суспільство. Розвиток мови шляхом прогресу знаходиться в прямій залежності від розвитку мислення, від життєвої практики, що ускладнюється, від форм спілкування, від історичного розвитку носія мови – народу. Мова – це хранителька історичної пам'яті народу. Вона не просто його супутниця на історичних шляхах розвитку, а й діяльна сила, від якої значною мірою залежить вибір цих шляхів. Мова забезпечує “часову тяглість і безперервність життя, збереження органічності і оригінальності світосприймання етносу при зміні його історичних форм” [7: 167].

Незважаючи на різноманітні причини, які викликають мовні зміни, їм всім властива тенденція до збереження мови у стані комунікативної придатності, тобто всім процесам перебудови в мові, звичайно, “протистоять процеси гальмування, спрямовані на закріплення і консервацію наявних мовних засобів і на перешкоду наступу різких змін” [11: 198].

Ш.Баллі виходить з положення, що “мови безперервно змінюються, однак вони можуть функціонувати тільки не змінюючись” [1: 18]. Якраз це вважається парадоксом мови. Але в дійсності “мова далека від того, щоб функціонувати не змінюючись, як це буває з кодами, вона змінюється, щоб функціонувати такою” [9: 156].

Тому мова одночасно є і спадщиною минулого і сучасним результатом безперервного перетворення її людиною в процесі динаміки пізнання.

У кожний конкретний момент часу мовні зміни незначні, що і дозволяє вивчати систему мови як стабільну. Постійні зміни в мові, тобто поява нових слів і словосполучень, випадання з мови застарілих елементів не позбавляє словник відомої стійкості і стабільності. І не тільки тому, що при цьому завжди лишається коло елементів стійких, не схильних до змін, а й тому, що процес впровадження нових слів і виразів та процес випадання застарілих мовних одиниць – процеси різного ступеня інтенсивності. Процес випадання слів і виразів, безумовно, більш тривалий, ніж процес засвоєння нових мовних одиниць. Вихід мовних одиниць із вжитку підготовляється поступовим їх застарінням, звуженням вживання кола їх сполучуваності з іншими словами і змінами значень та стилістичної характеристики, поступовим переходом їх з розряду звичайних, активних елементів у розряд сприйманих, периферійних.

Частіше всього випадання слів з мови пов'язане з періодами зміни поколінь. Таке більш чи менш тривале співіснування слів нових і застарілих створює умову для встановлення відомих регулярних відношень між ними.

Характерно, що постійність і безперервність лексичних змін ще нічого не говорить про різноманітні ступені інтенсивності цих змін у різні епохи розвитку мови. Поступова еволюція словникового складу призводить у відповідних умовах, у певний історичний момент до суттєвих його перетворень.

Втрата слова або того чи іншого його значення – результат тривалого процесу архаїзації відповідного мовного факту.

Застарілі слова, що є наслідком архаїзації певних лексичних категорій, не відразу випадають із мовного вжитку. Спочатку ці лексеми або їх окремі значення переходять зі складу активної лексики до пасивної і лише потім, через тривалий час, рідко вживаючись у спілкуванні, поступово забуваються носіями мови.

Цей процес не є прямолінійним: у ряді випадків застарілі слова повертаються до активного запасу лексики мови. Прикладом може бути лексема гривня. Це слово у праслов'янську добу було назвою нашійної прикраси у вигляді обруча. Таку семантику успадкували й деякі слов'янські мови. Гривня (у письмових джерелах – гривна) була одиницею грошової системи Київської Русі, яка мала певну вагу і форму. Найбільш поширеними з XI століття до 40-х років XIII століття були київські гривні, які мали шестикутну форму і вагу приблизно 140-150 грамів. Від середини XIII до кінця XIV століття вони були замінені новгородськими гривнями – довгими брусками, що важили 200 грамів.

Номен гривня з'являється в українській мові у 1918 році, коли основною валютною одиницею УНР стає гривня. З початку 1919 року названа словом гривня реалія перестає існувати. У 1996 році відбулася реабілітація лексеми гривня з введенням у грошовий обіг України нової валютної одиниці.

Пасивний словник живої мови – відкрита система, кількість її одиниць необмежена. Кордон активного і пасивного словника рухомий. Така рухомість мови і її здатність змінюватись дають їй можливість виконувати складні і різноманітні функції, сприяючи більш удосконаленому відображенню явищ дійсності, і перебудовуватись поступово, разом з перебудовою того суспільства, яке обслуговує мова.

Застарілі слова становлять складну й багаточасову підсистему. Вони неоднорідні і різноманітні з погляду причин архаїзації, ступеня їх застарілості, можливості і характеру їх використання.

За ступенем застарілості виділяються дві великі групи слів. Перша група включає лексеми, що зовсім вийшли з активного лексичного складу мови і можуть вживатися лише зрідка у вигляді особливих словесних інкрустацій. Друга група охоплює такі лексичні одиниці, які сучасним носіям мови частково відомі, але знаходяться у складі пасивного словника і вживаються з певною стилістичною метою.

Нерідко слова, що давно вийшли з активного вжитку, все ж не забуті мовцями, хоч і зустрічаються в їх мові спорадично, і, навпаки, спостерігаються випадки, коли

забувається і випадає слово, що перемістилось у пасивний словниковий запас порівняно недавно. Окрім того, що застарілі слова відмінні за ступенем своєї архаїчності, вони відрізняються ще й тим, що привело їх до складу застарілої лексики, тобто за причинами архаїзації.

Іноді оновлення лексики літературної мови може пояснюватись “зрушеннями в контингенті його носіїв, змінами його діалектної і соціальної бази” [10: 255]. Соціальним фактором вважають вплив нових явищ, речей і вплив нових поглядів на ті чи інші явища. Часто з’являється потреба замінити назви, пов’язані зі старою ідеологією, методами, організаціями, посадовими особами колишнього політичного ладу, новими словами, що відображають нову ідеологію, новий політичний лад. Зовнішні фактори розвитку словникового складу, безумовно, залежать від історичного, соціально-економічного розвитку суспільства, змін суспільних поглядів, розвитку матеріальної та духовної культури, від змін мовних смаків і звичок носіїв мови.

Але при всій залежності мови від закономірностей історичного руху “мові як специфічному мовному явищу властиві власні внутрішні закони розвитку. Внутрішні закони мови – це закони її динаміки, її кількісних і якісних змін, переходу з однієї якості в іншу” [4: 29].

Не викликає заперечення те, що мовні і позамовні фактори, які впливають на розвиток і зміни словникового складу, виступають не відокремлено, а в єдності. Ті зміни значень слів, які можуть розглядатись як результат розвитку самої мови, завжди пов’язані з суспільною потребою, з мовними смаками носіїв мови. Зовнішні і внутрішні фактори розвитку словникового складу української мови знаходяться в постійній взаємодії. Зовнішні умови нерідко створюють лише стимул для словникових змін, а сам механізм лексичного перетворення визначається дією внутрішньо-системних відношень між елементами словника. Однак, слід зазначити, що досить складно встановити причини архаїзації і визначити їх треба для кожного окремого слова, або для групи слів. Аналізуючи хронологічно марковані слова з точки зору тих причин, через які вони перетворились у застарілі, більшість мовознавців називають першу категорію слів історизмами, другу – архаїзмами (М. Жовтобрюх, Б. Кулик, М. Шанський, М. Фоміна)

Будучи виразниками відповідних понять, лексеми-історизми виступають, головним чином, у називній функції слова. Звертаючись до історії, доводиться давати громіздкі і не завжди точні описи зниклих реалій, або називати їх “своїми іменами” – історизмами.

Визначальною властивістю історизмів є їх співвіднесеність з двома часовими планами історії носіїв мови – сучасним і попереднім сучасному.

Історизми – це лексичні одиниці, що перемістились із розряду хронологічно нейтральної лексики до розряду хронологічно маркованої, вони є єдиними назвами зниклих понять і предметів і виконують у мові номінативну функцію.

Спостереження над семантичною структурою історизмів показало, що ним може бути слово, яке вийшло з активного вжитку повністю як лексична одиниця (царизм, земський), і окреме значення деяких багатозначних слів, актуальних в інших своїх значеннях, наприклад, кабала одна із форм феодальної експлуатації – історизм; повна, майже рабська залежність – актуальне значення.

Перша група історизмів – історизми лексичні. Це слова, що означають предмети, явища різних історичних епох, не використані сучасною мовою для номінації нових реалій. Застарілими стають частіше слова однозначні, що характеризуються семантичною одноплановістю. Наприклад: древляни, галера. Моносемантичні історизми – це в основному терміни історії та етнографії: записка, візир; терміни економічних та юридичних наук: подать, вира; військові терміни: шолом, кольчуга.

Багатозначних лексичних історизмів, у яких застаріли всі значення, небагато: жупан-одяг, жупан-начальник жупи (жупа – область, округа); вїйт – “сільський староста”, “голова самоврядування в місті з німецьким правом”, “голова міського суду”.

Друга група історизмів – семантичні. Для них характерне те, що одне із значень активного в даний час слова втрачене в результаті зникнення відображуваної ним реалії. Наприклад, “ревізія” – у XVIII столітті і на початку XIX століття – перепис сільського та міського населення для нарахування податків; у сучасній мові – це обстеження чисі-небудь діяльності для встановлення правильності і законності дій.

Архаїзмом називають слово, що позначає актуальний для даної мовної спільноти референт, але характеризується ізольованістю фонетично-графічної, морфологічної, словотвірної чи лексико-семантичної форми на тлі сучасної мовної системи: внаслідок чого в його семантичній структурі вирізняється сема “архаїчний”, яка відносить його на периферію лексичного складу мови, з одного боку, та на периферію відповідного синонімічного гнізда, з другого, і надає йому експресивної конотації у мові та виразної стилістичної функції у тексті.

Як елементи пасивного словника, архаїзми та історизми виявляються маркованою категорією завдяки своїй часовій відокремленості. Висока архаїчна забарвленість, експресивність, властива їм часова приуроченість виділяють застарілі слова серед інших стилістичних категорій, роблять їх цінним засобом художнього зображення дійсності. Через те, що вони рідко вживані у мові, архаїзми та історизми яскраві, своєрідні, контрастні іншим загальноновживаним лексемам, і тому вносять у текст певне емоційне напруження.

Архаїзми в художньому тексті перебувають у актуальнішій стилістичній позиції, ніж історизми, тому що на фоні своїх нейтральних синонімів їх незвичайність, експресивність здаються більш випуклими, і стилістичний вибір падає переважно на архаїзми.

З появою нових значень застарілі слова можуть набувати нової емоційної або нової функціонально-стильової забарвленості, і тоді їх вживання у мові зумовлено не тільки семантичною, а й стилістичною парадигматикою. Можливість використання застарілих слів залежить від їх експресивності, внаслідок рідшої вживаності вони вносять у мову деяку незвичайність, виразність. Головною причиною звернення письменників до застарілих слів є здатність цих слів набувати у контексті мовленнєвої стилістичної забарвленості, а також здатність сполучатись у деяких випадках з нейтральними лексемами різних функціональних стилів. Це викликає певний стилістичний ефект, внаслідок того що їх стилістична забарвленість у синтагматичному плані не збігається зі стилістичним забарвленням у плані парадигматики, тобто в мовленні вони мають зовсім інше стилістичне значення. У цих випадках використання архаїзмів з метафоричним переосмисленням служить для реалізації таких рис художнього стилю, як образність, емоційність.

А Гвоздев вважає, що можливість вибору загальноновживаних чи архаїчних слів і робить їх предметом стилістичного використання. Загальною рисою всіх застарілих слів, на його думку, є те, що вони не вживані у нейтральному плані і діловому стилі, а вводяться з метою надання експресивної забарвленості [5: 118].

Збережений мовною свідомістю архівний фонд широко користується мовними засобами давно минулих епох, тобто він ширший не тільки в синхронному, а й у діахронному плані.

Мова історичних художніх творів двопланова за своєю природою. У них успішно співіснують сучасна письменникові мова та мова зображуваної епохи. Характер сполучення цих двох мовних стихій, їх обсяг, способи, прийоми введення елементів мови зображуваної епохи у тканину художнього твору можуть виявитися специфічними для різних авторів, спрямувань, жанрів. Розуміння місця та художньої функції різноманітних епох у системі художніх творів відображає своєрідність художнього методу письменника, його індивідуальну письменницьку манеру.

При виборі виразних засобів у мові історичної розповіді перед письменником постає завдання обробки сучасної йому мови таким чином, щоб це не суперечило художній та історичній правді.

Одним із основних факторів, які визначають відбір виражальних засобів, є принцип історизму, який потребує наявності у творі на історичну тематику “справжніх слів епохи”, до яких і належать історизми та архаїзми.

Історизми більш чітко закріплені за певною історичною епохою. Вони виступають у тексті в ролі темпорального показника, що відносить зміст твору до певного реального часу, тобто в ролі тих особливих мовних засобів, що співвідносять зміст тексту з певним реальним часом.

Власне архаїчна лексика більш нейтральна в цьому плані. Так, історизми боярин, воевода є основними характеристичними засобами в описі подій Київської Русі, тоді як архаїзми типу чадо, десниця можуть в однаковій мірі бути співвіднесені з іншими періодами в розвитку держави.

Дбаючи про доступність, загальнозрозумілість мови романів, письменники вводять у канву художніх творів переважно ті застарілі слова, значення яких зрозуміле сучасним читачам. Лиш незначна частина з них вимагає пояснення: “Вишатин батько Огнян служив у княжому вогнищі старим *конюшим*, а мати була рабою” [2: 27]; конюший – одна з найвищих посад у давній Київській Русі.

Найчастіше письменники вдаються до тлумачення значень слів у тексті через непрямий або прямий опис предмета чи явища: “Обличчя в імператора видалося Годоеві надзвичайно бліде і втомлене. Особливо зблідло воно після того, як Годой дав йому свою *ябеду* – писанину на вовчій шкурі” [2: 213].

У деяких випадках у ролі прямих пояснень застарілого слова чи цілого виразу вживаються близькі за значенням слова або навіть синонімічні їм загальноновживані лексеми сучасної читачеві мови: “І люд піднімався і валом валив до моїх полків, так що там не встигали спитати, хто й звідкіля, аби лиш мав самопал, чи спис або дрючок добрий – *дейнегу* [6: 22]. Дуже часто спостерігається взаємозамінне вживання застарілих слів іншими лексемами синонімічного ряду: “Бо ж стільки князів, що й імен їхніх перелічити для простого чоловіка не було спромоги, і загинуло враз, і не в битві, не в чеснім бою, не спис ламаючи, не в *січі* запеклій, а в пониженні, якому не відшукати ні подоби, ні міри ніде і ніколи в діяннях людських” [6: 49]. В одному контексті поряд вживаються синоніми, один з яких є застарілим словом, а інший – нейтральним: “Даремно гніваєшся... Не про твоє життя йдеться, князю... Йдеться, аби за нашу кров і за наші *животи* прийшла перемога” [8: 300].

Застарілі слова через їх високу архаїчну забарвленість, незвичність виділяються в контексті серед інших загальноновживаних лексем. Однак їх зміст, стилістичне забарвлення сприймається тільки у сполучуваності з іншими словами.

Однією з цікавих особливостей використання письменниками застарілих слів є тенденція до вживання сполучень двох синонімів: “Зозуля-*зегзиця* сіла на вербі й для них обох накувала наворожила стільки років, що й з ліку Гайка збилась” [8: 148]; “Якісь це незвичайні були *тати*-грабіжники” [8: 24].

Ці стилістичні знахідки письменників яскраво передають специфіку живої народнорозмовної мови. Окрім того, введення синонімічних слів, одне з яких застаріле, у синонімічні ряди сприяє як підсиленню стилістичної значущості архаїзмів, так і витлумаченню їх значень.

Багатозначність слова також можна розглядати в історичному аспекті, тому що варіанти значень слів на певних етапах історії мови відрізняються в результаті семантичних зрушень та змін. Як справедливо зазначив Р.Будагов: “Полісемія одного історичного періоду часто не збігається або лише частково збігається з полісемією другого історичного періоду... Основне значення слова одного історичного періоду може

виявитися неосновним або навіть бути відсутнім у другий історичний період. Лінгвіст не має права не рахуватись з динамікою безперервного розвитку мови” [3: 121].

Апелюючи до тонких семантичних нюансів слова, художники досягають високого реалізму зображення, великої сили впливу на читача, вводячи два типи багатозначних слів. Перший – багатозначні слова, всі значення яких застаріли (осавул – кавалерійський офіцер, прикажчик пана; намітка – головний убір заміжньої жінки, покривало з тонкої матерії на голову та обличчя; кліть – комора, кімната) та другий – багатозначні слова, в яких застаріли лише окремі значення (чайка – різновид запорозького судна; мед – хмільний напій; борошно – харчі).

Набагато тоншим способом історичної стилізації, що потребують від художника більшої майстерності, виступають семантичні історизми та архаїзми. Несучи в собі певні смислові зв’язки з сучасними мовними формами, будучи в більшості випадків стилістично нейтральними, семантичні застарілі лексеми вільно входять у розповідну канву твору, звертаючи на себе увагу тільки в певному контексті: “Кожен намагався випхатись попереду іншого, ...щоб виканючити собі в державу ще шмат коронних земель” [6: 110].

Отже, для достовірного відображення історичних подій, створення живих, реалістичних образів героїв письменнику недостатньо вивчити епоху, час, місце, умови, в яких розгортаються події. Необхідно знайти адекватні мовленнєві засоби, оскільки принцип історизму художнього відображення передбачає не тільки історично правильне розкриття ідеї, але і точне – у мовному відношенні – її художнє втілення. Для цього майстри слова і вивчають мовний матеріал, а потім вирішують, які із застарілих слів треба “відживити”, ввести у тканину оповіді, співвідносячи їх з лексикою сучасної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961. – 304 с.
2. Білик І. Меч Арея: Роман. – К., 1990.
3. Будагов Р. История слов в истории общества. – М., 1971. – 270 с.
4. Виноградов В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977. – 312 с.
5. Гвоздев А. Очерки по стилистике русского языка. – М., 1965. – 408 с.
6. Загребельний П. Я, Богдан: Роман. – К., 1983.
7. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. – Дрогобич, 1994. – 218с.
8. Іванченко Р. Гнів Перуна: Роман. – К., 1995.
9. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. Новое в лингвистике. – М., 1963. – С. 143-309.
10. Маслов Ю. Введение в языкознание. – М., 1975. – 338 с.
11. Серебряников Б. Общее языкознание. Форма, сущность, функции, история языка. – М., 1970. – 604 с.